

Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»
Human studies. Series of «Pedagogy»
8/40 (2019), 201–216

---

*Program Projektor – wolontariat studencki
jako przejaw aktywności studentów i forma rozwoju*

<https://doi.org/10.24919/2413-2039.8/40.164454>

ZIELIŃSKA Patrycja – кандидат педагогічних наук кафедри соціальної роботи, Університет Марії Кюрі-Скłodовської у Любліні, вул. Нарутовіча, 12, Люблін, 20-004, Польща

ZIELIŃSKA Patrycja – Doctor of Pedagogical Sciences of the Social Work Department, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Narutowicza Str., 12, Lublin, 20-004, Poland

E-mail address: patrycja.milosz@wp.pl

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2617-0668>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/F-3235-2019>

Бібліографічний опис статті: Zielińska, P. (2019). Program Projektor – wolontariat studencki jako przejaw aktywności studentów i forma rozwoju. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*, 8/40, 201–216. doi: 10.24919/2413-2039.8/40.164454.

To cite this article: Zielińska, P. (2019). Program Projektor – wolontariat studencki jako przejaw aktywności studentów i forma rozwoju [Program Projector – student volunteering as a manifestation of student activity and form of development]. *Liudynoznavchi studii. Seriiia «Pedagogika» – Human Studies. Series of «Pedagogy»*, 8/40, 201–216. doi: 10.24919/2413-2039.8/40.164454 [in Polish].

Історія статті

Одержано: 19 грудня 2018

Прорецензовано: 14 лютого 2019

Подано до редакції: 18 лютого 2019

Доступ он-лайн: 22 квітня 2019

Article history

Received: Dember 19, 2018

Received in revised form: February 14, 2019

Accepted: February 18, 2019

Available online: April 22, 2019

Journal homepage:

<http://lssp.dspu.edu.ua/>

p-ISSN 2313-2094

e-ISSN 2413-2039

© 2019 The Author. *Human studies. Series of «Pedagogy»* published by Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University & Open Journal Systems. This is an open access article under the CC BY-NC-SA 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

УДК 364-322-057.87

**PROGRAM PROJEKTOR – WOLONTARIAT STUDENCKI
JAKO PRZEJAW AKTYWNOŚCI STUDENTÓW I FORMA ROZWOJU**

Czas studiów to okres zdobywania wiedzy, umiejętności, zbierania doświadczenia i praktyki, a więc tego wszystkiego co określa się mianem kompetencji. Z uwagi na dynamikę współczesnego rynku pracy od studentów wymaga się podejmowania różnorodnych działań, które pozytywnie wpłyną na kształtowanie drogi

zawodowej. Istotne jest, aby absolwent studiów wyższych nie zasiliał szeregów osób bezrobotnych. Stosunkowo duża konkurencja, wysoka liczba osób posiadających dyplomy różnych uczelni powinna skłaniać studentów do poszukiwania alternatywnych ścieżek możliwości rozwoju, kształtowania pasji i nabywania zróżnicowanych kompetencji. To wszystko umożliwi Program Projektor – wolontariat studencki. Jak sama nazwa wskazuje jest to program, którego wiodącą ideą jest wolontariat.

Celem prezentowanego artykułu jest przybliżenie założeń Programu Projektor – wolontariat studencki jako formy niecodziennej aktywności dającej szereg możliwości dla osób uczestniczących. Jest to przedsięwzięcie podejmowane przy kooperacji z Polsko-Amerykańską Fundacją Wolności, która jest fundatorem działań. Program swoim zasięgiem objął całą Polskę, angażując studentów, dzieci, młodzież oraz nauczycieli oraz całe szkoły. Wpisuje się on w założenia kształtowania społeczeństwa obywatelskiego, jako przejaw potencjału społecznikowskiego Polaków, w tym przypadku osób w wieku adolescencji. Stanowi przykład aktywizacji przy jednoczesnym propagowaniu działań wobec przeciwdziałania wykluczeniu dzieci i młodzieży z terenów wiejskich oraz małomiasteczkowych. Zadanie to realizowane jest poprzez rozwój pasji, zainteresowań oraz odkrywanie talentów wszystkich zaangażowanych stron. Wolontariusze, którymi są zazwyczaj studenci pobudzają młodsze dzieci do wzmacniania swoich potencjałów, a sami intensyfikują swoje działania także w kwestiach organizacyjnych i menadżerskich.

Taki rodzaj aktywności w środowisku szkół wiejskich oraz małomiasteczkowych niesie szereg korzyści. Poza możliwościami zdobycia wiedzy z nowych dziedzin, bądź poszerzenia dotychczasowej istotne wydaje się być promowanie aktywnych postaw społecznych wśród ludzi młodych, rozwijanie pasji i realizacja własnych pomysłów, zwiększenie atrakcyjności zajęć szkolnych dla uczniów (zarówno obecnych, jak i przyszłych), czyli wzbogacanie oferty zajęć pozalekcyjnych w placówce, odkrywanie młodych talentów oraz jakże bardzo ważne rozbudzanie pasji do ogólnie ujmowanej nauki. Ogromnym atutem programu jest możliwość zobaczenia ciekawych doświadczeń, skorzystania z bogatego zaplecza materiałów edukacyjnych Programu, których wiele wiejskich placówek nie posiada w swoim wyposażeniu.

Słowa kluczowe: wolontariat; wolontariusz; Projektor – wolontariat studencki; studenci; rozwój; potencjał społeczeństwa.

ПРОГРАМА «ПРОЕКТОР – ВОЛОНТЕРСТВО СТУДЕНТІВ» ЯК ПРОЯВ ЇХНЬОЇ АКТИВНОСТІ Й РОЗВИТКУ

Динамічний розвиток сучасного ринку праці ставить перед студентами нові виклики, змушує здійснювати різні заходи, які позитивно впливатимуть на кар'єру. Важливо, щоб випускник вищої освіти не поповнював ряди безробітних. Відносно висока конкуренція, велика кількість людей, які мають дипломи різних університетів, повинні заохочувати студентів шукати альтернативні шляхи розвитку, формувати свої пристрасті і набувати різноманітних компетенцій. Все це можливо завдяки програмі «Проектор – волонтерство студентів». Мета даної статті полягає в тому, щоб наблизити реалізацію Програми «Проектор – волонтерство студентів» як форму незвичайної діяльності, яка надає широкий спектр можливостей для учасників. Це за-

початковано у співпраці з Польсько-Американським Фондом Свободи, який є засновником діяльності. Програма охопила всю Польщу, включаючи студентів, дітей, молодь, вчителів і школи. Вона вписується в припущення про формування громадянського суспільства як вираження соціального потенціалу поляків, в даному випадку для молоді. Це приклад активізації, що сприяє діяльності, спрямованій на протидію виключенню дітей та молоді з сільських та провінційних районів. Це завдання здійснюється через розвиток пристрасті, інтересів і виявлення талантів усіх залучених сторін. Волонтери, які зазвичай є студентами, стимулюють молодших дітей до зміцнення своїх потенціалів, а також активізують свою діяльність з організаційних та управлінських питань.

Такий вид діяльності в середовищі сільських і губернських шкіл приносить ряд переваг. На додаток до можливостей набуття знань з нових галузей або розширення існуючих, важливо сприяти активізації соціальних відносин серед молоді, розвивати пристрасті та реалізовувати власні ідеї, підвищувати привабливість шкільних заходів для студентів (як сьогодні, так і у майбутньому), тобто збагачуючи пропозицію позакласної діяльності в установі, відкриваючи молоді таланти. Великою перевагою програми є можливість здобути цікавий досвід, скористатися багатоманітною базою навчальних матеріалів Програми.

Ключові слова: волонтеріат; волонтер; Проєктор – волонтерство студентів; студенти; розвиток; потенціал суспільства.

PROGRAM PROJECTOR – STUDENT VOLUNTEERING AS A MANIFESTATION OF STUDENT ACTIVITY AND FORM OF DEVELOPMENT

Time of study is a period of acquiring knowledge, skills, collecting experience and practice, and so everything that is defined as competence. Due to the dynamics of the modern labor market, students are required to undertake various activities that will positively influence the career path. It is essential that the graduate of higher education does not feed the ranks of the unemployed. Relatively high competition, a high number of people holding diplomas at various universities should encourage students to look for alternative paths of development opportunities, shaping their passions and acquiring diverse competences. All this is possible with the Projector Program – student volunteering. As the name suggests, it is a program whose leading idea is volunteering.

The aim of the presented article is to approximate the assumptions of the Projector Program – student volunteering as a form of unusual activity that provides a range of opportunities for participants. This is an undertaking undertaken in cooperation with the Polish-American Freedom Foundation, which is the founder of activities. The program covered all of Poland with its reach, involving students, children, youth, teachers and entire schools. It fits in with the assumptions of shaping a civil society as an expression of the social potential of Poles, in this case people at the age of adolescence. It is an example of activation while promoting activities to counteract the exclusion of children and young people from rural and provincial areas. This task is carried out through the development of passion, interests and

discovering the talents of all involved parties. Volunteers, which are usually students, stimulate younger children to strengthen their potentials, and they also intensify their activities on organizational and managerial issues.

This kind of activity in the environment of rural and provincial schools brings a number of benefits. In addition to the possibilities of acquiring knowledge from new fields, or expanding the existing one, it seems to be important to promote active social attitudes among young people, develop passions and realize own ideas, increase the attractiveness of school activities for students (both current and future), that is, enriching the offer of extra-curricular activities in the institution, discovering young talents, and how important it is to awaken the passion for general science. The great advantage of the program is the opportunity to see interesting experiences, take advantage of the rich base of educational materials of the Program.

Key words: *volunteer; volunteer; Projektor – student volunteering; students; development; the potential of society.*

Acknowledgments. Sincere thanks to the employees of the Projektor Program – student volunteer and all active students (Lublin).

Funding. The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

*Wolontariat winien być szkołą życia, zwłaszcza dla ludzi młodych,
przyczyniając się do ich wychowania w kulturze solidarności
i otwartości, w gotowości do dania daru z siebie*

Jan Paweł II

Introduction

Zagadnienie wolontariatu budzi aktualnie duże zainteresowanie. Zaczęto dostrzegać jego wkład w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego, opartego na wartościach jakim przyświeca, tj. umiejscowienie człowieka w centrum zainteresowań; dostrzeżenie najsłabszych i najbardziej cierpiących; odpowiedzialność za życie społeczne; szacunek wobec innych; bezinteresowność w działaniach solidarnościowych a także dzielenie własnego istnienia z istnieniem innych (Braun, 2012, p. 9). Współczesny wolontariat postrzegany jest jako jedna z najpopularniejszych i bezpłatnych form wspierania środowiska oraz społeczności lokalnej. Skupia się przede wszystkim w organizacjach pozarządowych, gdzie wolontariusz – człowiek dobrego serca – potrafi zdziałać wiele dobrego, pożytecznego i pozytywnego (Cichoń, 2009, p. 59).

Wolontariat – istota działania

Współczesna definicja wolontariatu pojawiła się w literaturze w latach dwudziestych XX wieku. Wcześniejsze wyjaśnienia tego terminu nie pokrywały się z bieżącą ideą wolontariatu. Pierwsze doprecyzowane określenia ukazały się w Polsce w 1997 roku. Od tego momentu w ujęciach definicyjnych zaczęto uwzględniać szerszy kontekst społeczny, odnosząc się do pracy ochotniczej, bezpłatnej, świadomie i dobrowolnie podejmowanej na rzecz innych osób, która wykracza poza

związki rodzinno-koleżeńsko-przyjacielskie. W praktyce oraz potocznym rozumieniu do wolontariatu zalicza się m.in.:

1. wolontariat w rozumieniu ustawowym;
2. wolontariat w sektorze prywatnym;
3. tzw. wolontariat pracowniczy, w jego różnych rozumieniach;
4. aktywność członków organizacji;
5. pracę społeczną asystentów;
6. pracę społeczną bez pośrednictwa instytucjonalnego (Moroń, 2009, s. 38).

Ukazujące się w literaturze przedmiotu wyjaśnienia idei wolontariatu podkreślają takie elementy jak świadomość, dobrowolność i bezpłatność (Braun, 2012, p. 15). Termin, zakres oraz założenia wolontariatu zostały precyzyjnie określone w polskim prawodawstwie na mocy ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie. Na jej podstawie D. Moroń (2009, p. 38) sformułowała następującą definicję normatywną: «Wolontariat to ochotnicze i nieodpłatne wykonywanie świadczeń na rzecz określonych podmiotów: organizacji pozarządowych, osób prywatnych i jednostek organizacyjnych działających na podstawie przepisów o stosunkach Państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, o stosunku Państwa do innych kościołów i związków wyznaniowych oraz o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, jeżeli ich cele statutowe obejmują prowadzenie działalności pożytku publicznego, stowarzyszeń jednostek samorządu terytorialnego, organów administracji publicznej, jednostek organizacyjnych podległych organom administracji publicznej lub nadzorowanych przez te organy, z wyłączeniem prowadzonej przez te jednostki działalności gospodarczej». Nie byłoby wolontariatu, gdyby nie było chętnych do jego podejmowania. Pojęcie wolontariusza wywodzi się od łacińskiego słowa *voluntarius*, które oznacza dobrowolny, chętny. Określenie to odnosi się zatem do wolnej woli, samodzielnej decyzji czy też indywidualnego wyboru. Zgłaszanie swojej osoby na ochotnika (z ang. *volunteering*) zakłada gotowość lub chęć do poświęcenia swojego czasu, energii, umiejętności bądź dobrej woli w celu wykonania pracy społecznie użytecznej (Ruszevska & Ruszewski, 2008). Za prekursorką analiz w omawianym temacie, M. Załuską (Załuska & Boczoń, 1996, p. 95) «wolontariuszami są osoby podejmujące się pracy bez wynagrodzenia, kierujące się chęcią poznania zawodu, pomagania innym oraz działania w imię akceptowanych celów. Wolontariusze poświęcają innym swój czas, energię i wiedzę, rezygnując z pieniędzy i odpoczynku». W ujęciu Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy podkreśla się, że wolontariusz «czyni więcej, niż to wynika z jego płatnego zajęcia i normalnych obowiązków i nie oczekuje na zarobek lub nagrodę, przyczynia się w różny sposób do przynoszenia korzyści dla środowiska, osiągając równocześnie zadowolenie ze swojej działalności» (Szluz, 2012, p. 165). Można zatem stwierdzić, że wolontariusze stanowią potężną siłę, która odgrywa istotną rolę w procesie aktywizacji społeczności lokalnych. Oprócz tego, iż wolontariusze sami się aktywizują, podejmując własne działanie, wykonują swoją pracę, stając się jednocześnie wzorem i modelem do naśladowania. Przytaczając A. Sowińskiego można stwier-

dzić, że «ideał osobowy wolontariusza wyrasta z jednej strony z instytucji społecznej wolontariatu ukształtowanej na kanwie ważnych potrzeb społecznych, którym państwo i społeczeństwo poprzez swoje wyspecjalizowane służby nie było w stanie zaradzić. Z drugiej zaś strony, ma on podłoże psychospołeczne i wyraża się w postaci indywidualnych motywów i aspiracji, jakimi kierują się ludzie, zwłaszcza szczególnie uwrażliwieni na los drugiego człowieka oraz na wartości uniwersalne i transcendentne» (Sowiński, 2005, p. 98). Należy podkreślić, iż wolontariuszem może być każdy, zarówno osoba pełnoletnia, jak i niepełnoletnia. W imieniu osoby niepełnoletniej wymagana jest pisemna zgoda opiekuna prawnego. Na terenie Polski wolontariuszem może być także cudzoziemiec, który legalnie przebywa w kraju. Wolontariuszami mogą być osoby bezrobotne, a w takiej sytuacji nie tracą one swojego statusu ani prawa do zasiłku.

Opierając się na założeniach teorii pedagogiki społecznej wyróżnić można trzy kategorie możliwych działań wolontariackich: 1. działalność bezpośrednia, realizowana w czasie wolnym; 2. działalność towarzysząca pracy zawodowej (np. lekarza, pielęgniarki, prawnika, aktora itp.); 3. działalność pośrednia, realizowana poprzez wybrany i celowo wykorzystany czynnik istniejący obiektywnie (np. poprzez media, poprzez sztukę, poprzez tworzenie grup wsparcia społecznego itp.) (Sowiński, 2005, p. 95). Zgodnie z ustawą wolontariusze mogą podejmować określone zadania, dotyczące m.in. takiego zakresu jak:

- pomoc społeczna, w tym pomoc rodzinom i osobom znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej oraz wyrównywania ich szans;
- działalność na rzecz rodziny, macierzyństwa, rodzicielstwa, upowszechniania i ochrony praw dziecka, przeciwdziałania uzależnieniom i patologiom społecznym;
- działalność na rzecz integracji oraz reintegracji zawodowej i społecznej osób zagrożonych wykluczeniem społecznym;
- działalność podtrzymywania i upowszechniania tradycji narodowej, ale także na rzecz mniejszości narodowych, etnicznych i integracji cudzoziemców;
- działalność na rzecz osób w wieku emerytalnym, osób niepełnosprawnych, kombatanów i osób represjonowanych, weteranów, równych praw kobiet i mężczyzn;
- działalność na rzecz dzieci i młodzieży, w tym wypoczynku dzieci i młodzieży;
- kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego, turystyki i krajoznawstwa, ekologii i ochrony zwierząt oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego, wspierania i upowszechniania kultury fizycznej;
- ratownictwa i ochrony ludności, pomocy ofiarom katastrof, klęsk żywiołowych, konfliktów zbrojnych i wojen w kraju i za granicą («Ustawa», 2010).

Różnorodność możliwych inicjatyw skłania do wysunięcia wniosku, iż wolontariusze mogą być obecni we wszystkich dziedzinach życia społecznego, stanowiąc swoisty rodzaj odpowiedzialnej służby społecznej. Między innymi z powyższych zadań, wynikają założenia ideowe wolontariatu, które koncentrują się głównie na:

1. wzmacnianiu w drugim człowieku zdolności do rozwiązywania problemów, umiejętności radzenia sobie w sytuacjach trudnych;

2. wypracowywaniu prawidłowych stosunków i interakcji międzyludzkich;
3. interweniowaniu na rzecz najsłabszych, dyskryminowanych lub marginalizowanych jednostek i grup, a także niedostosowanych, niepełnosprawnych, chorych i ubogich;
4. efektywnym, sprawiedliwym i humanitarnym działaniu służb zapewniających jednostkom, grupom lub zbiorowościom dotkniętym nieszczęściem środki, świadczenia i możliwości pomocy;
5. tworzeniu nowych lub ulepszaniu starych systemów wsparcia, wzajemną pomoc (Moron, 2009, p. 45).

W literaturze przedmiotu występuje kilka typów form pracy społecznej charakterystycznej dla działalności prowadzonej na zasadach wolontariatu. W zależności od przyjętych kryteriów można dokonać następującej klasyfikacji wolontariatu (tabela 1).

Tabela 1. Klasyfikacja wolontariatu

Kryteria	Wolontariat
Liczba osób	Indywidualny Zbiorowy
Miejsce	Krajowy Zagraniczny
Okres trwania	Krótkookresowy Długookresowy
Podmiot wykonujący	Studencki Seniorów – kompetencji Pracowniczy
Specyfika wolontariatu	Szkolny Szpitalny Pomoc w domach pomocy społecznej Pomoc w placówkach opiekuńczo-wychowawczych W administracji publicznej W schroniskach dla zwierząt
Czynnik losowy, klęski żywiołowe, trudna sytuacja bytowa	Kryzysowy
Cykliczne akcje okolicznościowe	«Szlachetna Paczka» «Prezent pod Choinkę»
Informatyzacja	E-wolontariat

Źródło: Dolińska, A., Grabowska, M., & Nahajowska, N. (2016). *Za darmo nie robię – wolontariat drogą do sukcesu. Raport z badań własnych* (s. 10–11). Wrocław: Wyd. Triada.

Analizując zagadnienie wolontariatu, w szczególności dotyczącego studentów, czyli osób w wieku adolescencji, istotne jest przywołanie klasyfikacji odnoszącej się do czasu zaangażowania w tego rodzaju działalność:

- wolontariat stały, długoterminowy – występuje wtedy, gdy wolontariusz podejmuje działania na czas określony, powyżej kilku miesięcy, w pełnym wymiarze godzin pracy pracownika etatowego w instytucji bądź organizacji pozarządowej. Taki rodzaj wolontariatu wymaga zapewnienia wolontariuszowi mieszkania (na czas wykonywanej pracy), pokrycie kosztów wyżywienia i ubezpieczenia;

- wolontariat systematyczny, długoterminowy – ma miejsce wtedy, gdy wolontariusz podejmuje pracę na czas określony w wymiarze, który nieutrudnia mu nauki bądź pracy (średnio ok. 4 godzin tygodniowo), systematycznie w określonym czasie i miejscu;

- wolontariat krótkoterminowy, jednorazowy – występuje w przypadku jednorazowych wydarzeń, tj. akcje, zbiórki, organizacja koncertów czy pomocy podczas nieoczekiwanych katastrof, czyli powodzi, trzęsienia ziemi, huraganów (Braun, 2012, p. 36).

Zrozumienie istoty wolontariatu studenckiego jest właściwe jeśli uwzględniony zostanie młody wiek wolontariuszy, czyli charakterystyczny etap życia cechujący się specyficzną motywacją do pracy, zadaniami, posiadaniem potrzeb rozwojowych i przypisywaniem określonej roli działaniom pomocowym. Uwzględniając różnorodność zajęć dedykowanych dla studentów oraz możliwości oferowane przez wolontariat, wolontariusze przejawiają zróżnicowaną motywację do wyboru tej właśnie aktywności. Ogólnie, motywację wolontariuszy można podzielić na motywację altruistyczną oraz egoistyczną (Esmond & Dunlop, 2004). Pierwsza z nich odnosi się do chęci pomagania osobom w specyficznej sytuacji, zaś druga wynika z dążenia do uzyskania wyraźnych korzyści o charakterze osobistym. Niewątpliwie czynnikiem różnicującym motywację jest długość stażu pracy w roli wolontariusza. Krótki okres stażu związany jest głównie z odczuwaniem osobistej satysfakcji z podejmowanych działań, zaś wolontariat trwający dłużej niż pół roku sprzyja poczuciu chęci przynależności. Jeszcze dłuższy czas zaangażowania może spowodować, że rola wolontariusza stanie się częścią koncepcji siebie (Marta, Pozii, & Marzana, 2010). Przesłanki zachowań prospołecznych mogą być wynikiem motywów altruistycznych, zadaniowych, ideologicznych, egoistycznych lub też afiliacyjnych (tabela 2).

Specyficzną propozycję wolontariatu głównie dla osób studiujących oferuje Program Projektor – wolontariat studencki.

Realizator Programu

Program Projektor – wolontariat studencki realizowany jest przez Fundację Edukacyjną Przedsiębiorczości (FEP), ale nie mógłby także istnieć bez wsparcia fundatora jakim jest Polish-American Freedom Foundation, czyli Polsko-Amerykańska Fundacja Wolności. Funkcja realizatora została powierzona FEP stosunkowo niedawno bo 1 stycznia 2017. W latach 2005–2010 realizatorem programu było Polskie Stowarzyszenie Pedagogów i Animatorów «Klanza», zaś od 2010 do 2016 roku funkcję tę przejęła powołana przez Stowarzyszenie – Fundacja Rozwoju Wolontariatu. W założeniu Fundacja Edukacyjna Przedsiębiorczości, istniejąca od 1991 roku finansuje i wspiera rozwój kapitału intelektualnego dla gospodarki rynkowej. Dzia-

Tabela 2. Motywy działania wolontariuszy

Motywy	
Altruistyczne	potrzeba bezinteresownej pracy na rzecz drugiej osoby; chęć niesienia pomocy potrzebującym; pasja życiowa.
Zadaniowe	wynikające z potrzeby wsparcia opieki profesjonalnej i instytucjonalnej.
Ideologiczne	wynikające z wiary; wynikające ze wzorców służby społecznej nabytych w domu.
Egoistyczne	chęć zaspokojenia własnych potrzeb (zdobycie doświadczenia, sprawdzenie siebie, podniesienie swego prestiżu w oczach otoczenia, zdobycie nowych umiejętności, dzięki czemu można znaleźć pracę, wzbogacenie swojego CV, potrzeba wypełnienia czasu).
Afiliacyjne	poszukiwanie nowych znajomych; poszukiwanie kontaktów z osobami o podobnym nastawieniu do życia.

Źródło: Dolińska, A., Grabowska, M., & Nahajowska, N. (2016). *Za darmo nie robię – wolontariat drogą do sukcesu. Raport z badań własnych* (s. 15). Wrocław: Wyd. Triada.

łania skierowane są głównie na rzecz wyrównywania szans młodzieży pochodzącej z rejonów wiejskich w dostępie do edukacji. Działania FEP koncentrują się głównie na zwiększaniu dostępności studiów wyższych dla młodzieży, która pochodzi z terenów wsi bądź małych miast, ponadto propagowane są aktywne metody nauczania a także inne inicjatywy mające wpływ na poprawę dostępności bądź jakości kształcenia polskiej młodzieży. Fundacja pobudza młodzież do rozwoju poprzez organizację różnego rodzaju konkursów, konferencji, organizuje staże oraz dofinansowuje naukę młodzieży w kraju, jak i za granicą. Należy także podkreślić, iż FEP jest realizatorem zainicjowanego przez Polsko-Amerykańską Fundację Wolności w 2002 roku Programu Stypendiów Pomostowych, w ramach którego przyznano dotychczas ponad 20 tysięcy stypendiów na studia. Podkreślając doniosłość działań Fundacji należy wskazać, że na realizację przedsięwzięć o charakterze edukacyjnym przekazane zostało 124 miliony zł, w tym 97 milionów na sfinansowanie 44 700 różnego rodzaju stypendiów, dzięki tym środkom z programów FEP mogło skorzystać ponad 61 000 osób.

Idea Programu

Za inicjatora czy też pomysłodawcę Programu można uznać prof. Tadeusza Rzeżuchowskiego, bowiem w rzeczywistości idea została zrodzona właściwie od żartu. Profesor założył się z kolegami, iż współcześnie nie ma studentów posiadających cechy altruistyczne. Mając na względzie egocentryczne podejście młodzieży do życia, kariery, kolejnych punktów indywidualnego CV poddano wątpliwość, czy młodzi ludzie są w stanie zrobić coś bezinteresownie. Brak wiary i przeświadczenie o niemożności pracy społecznej zapoczątkowały badania nad postawami studentów. Początkowo eksperymentalnie rozwieszono ogłoszenie o poszukiwaniach osób chętnych do uczenia informatyki w szkołach z terenów wiejskich w okresie wakacyjnym. Na pierwsze spotkanie przyszło 30 osób, które zapoczątkowały «Zieloną Akcję» stanowiącą pierwowzór programu «Projektor – wolontariat studencki».

Nadrzędnym celem Programu Projektor – wolontariat studencki jest aktywizacja oraz przeciwdziałanie wykluczeniu dzieci i młodzieży zamieszkujących wsie, jak i małe miasteczka w całej Polsce. Zadanie to jest realizowane poprzez rozwój pasji i zainteresowań, odkrywanie talentów oraz potencjału, który posiadają zarówno studenci, jak i uczestnicy projektu, czyli uczniowie.

Metoda Programu

Realizacja założonych celów opiera się o swoistą metodę projektów edukacyjnych umożliwiając dzieciom i młodzieży naukę przez doświadczenie. U podstaw założeń leży teza, iż każdy człowiek potrzebuje dobrego przykładu na drodze własnego rozwoju. Owym przykładem służy wolontariusz, który odczuwa potrzebę bezinteresownego dzielenia się swoją wiedzą, doświadczeniem oraz pasją z innymi. W myśl założenia każdy może zostać wolontariuszem, każdy posiada w sobie potencjał. Wolontariuszami w Programie mogą być studenci, absolwenci (do roku od ukończenia studiów), doktoranci oraz pracownicy naukowci. Metoda Programu polega na tym, iż wolontariusze mają możliwość przygotowania i zrealizowania własnego pomysłu na zajęcia z uczniami szkół różnego szczebla. Wszystko odbywa się w grupie 2–3 osobowej. Wolontariusze mając pomysł opracowują własny projekt, który opisują krótko w internetowym systemie Programu. Podejmowane tematy mogą dotyczyć konkretnej dziedziny nauki, przedmiotu bądź wybranego zakresu aktywności. Dzięki tej sposobności powstają projekty lingwistyczne, sportowe, artystyczne, psychologiczno-pedagogiczne, chemiczne, informatyczne, humanistyczne i inne. Jeśli wolontariusze mają chęci, ale nie mają własnego pomysłu na realizację zajęć mogą skorzystać z gotowych inspiracji zamieszczonych w bazie Programu. Po dokonaniu rejestracji zespołu oraz projektu wolontariusze dokonują wyboru placówki, w której chcą realizować przedsięwzięcie. Program dysponuje dużą, bogatą bazą chętnych szkół zainteresowanych przyjęciem wolontariuszy, a ponadto cały czas istnieje możliwość zgłoszenia kolejnych placówek. Wolontariusze mają możliwość realizowania projektów o następującym charakterze:

1. projekty startowe – stanowią je 2 wizyty w placówce edukacyjnej trwające po 2 godziny lekcyjne. Ten rodzaj projektów ma na celu zaznajomienie nowych wolontariuszy z podejmowanymi działaniami, stąd wraz z nowym wolontariuszem istnieje konieczność włączenia się doświadczonych uczestników Programu. Tego rodzaju działania można podejmować w ciągu całego roku szkolnego. Czas realizacji całego projektu powinien się zakończyć między 2 a 6 tygodniami.

2. projekty systematyczne – polegają one na 3 wizytach w placówce po 2 godziny lekcyjne. Wolontariusze mają wówczas możliwość realizowania własnego scenariusza zajęć na dowolnie wybrany temat z tą samą grupą uczniów. Pozostałe wytyczne są takie same jak w przypadku projektów startowych.

3. projekty specjalistyczne – są to zajęcia o charakterze bardziej profesjonalnym, często związane są z przeprowadzaniem doświadczeń i eksperymentów, stąd na ten rodzaj projektu składa się 1 wizyta w placówce trwająca 4 godziny lekcyjne, zatem czas realizacji projektu to tylko 1 dzień.

4. projekty wakacyjne/feryjne – trwają one 5 kolejnych dni roboczych po 5 godzin lekcyjnych z tą samą grupą. Projekty feryjne realizowane są na terenie szkoły, która zapewnia wolontariuszom miejsce do spania a także wyżywienie. Ten rodzaj projektów można realizować od lipca do końca września oraz w czasie ferii zimowych.

5. projekty miejskie stanowią projekty systematyczne oraz startowe, które można realizować w miastach powyżej 20 tys. mieszkańców.

6. szkolenia innych wolontariuszy – są to specjalistyczne szkolenia, w których wolontariusze wykorzystują własne kompetencje miękkie w obszarze edukacji w środowisku NGO.

Podkreślenia zasługuje fakt, że wolontariusze nie ponoszą żadnych kosztów w związku z realizacją projektów. Program zapewnia ubezpieczenie oraz zwrot kosztów zakupu materiałów niezbędnych do realizacji projektów. Umożliwia także zakup niezbędnych środków poprzez sklep internetowy, który wpływa na szybkość i wygodę przygotowania przed samym projektem. Ponadto zwracane są także koszty przejazdów wolontariuszy. Na każdym etapie przedsięwzięcia mogą oni liczyć na wsparcie zespołu, bądź doświadczonych wolontariuszy. Jest to także możliwe poprzez kontakt telefoniczny, mailowy, czat oraz wykorzystanie Facebook'a, w tym grupy wolontariuszy z całego kraju. Podczas realizacji projektu wolontariusze mogą liczyć na pomoc Szkolnych Opiekunów Projektu, czyli osoby wskazanej przez grono pedagogiczne do opieki nad wolontariuszami.

Wieloletnie doświadczenie w realizacji projektów świadczy o tym, iż metoda zaproponowana przez Program Projektor – wolontariat studencki jest:

- Sprawdzona – wypracowana przez lata doświadczeń. Jest ona dziełem ekspertów w dziedzinie nauczania.
- Kreatywna – wpływa na rozwój osoby oraz całej grupy dzieci w atmosferze życzliwej współpracy, stanowi dawkę energii do podjęcia pozytywnych zmian.
- Skuteczna – zrealizowanych jest już ponad 32 000 projektów, a ich efektywność została potwierdzona przez dedykowany system ewaluacji.
- Nowatorska – opiera się na inspiracjach doświadczeń Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności.

Począwszy od 2003 roku na terenie całej Polski przeprowadzono ponad 35 tysięcy projektów edukacyjnych w 2 390 szkołach, przy udziale ponad 13 tysięcy studentów-wolontariuszy oraz 340 tysięcy uczniów. Niewątpliwe korzyści płynące z realizacji Programu zostały dostrzeżone także przez byłych Premierów, tj. Prof. Jerzego Buzka oraz Prof. Marka Belkę, którzy w 2007 w rolach wolontariuszy uczestniczyli w zajęciach dla młodzieży szkolnej w kilku gminach wiejskich. W roku 2012 ówczesna Fundacja Rozwoju Wolontariatu, w kooperacji z Kancelarią Prezydenta RP, zrealizowała projekt pt. «Nowoczesny Patriotyzm». Projekt został objęty honorowym patronatem przez Prezydenta Bronisława Komorowskiego. Jego celem było upowszechnianie wiedzy o patriotyzmie, kształtowanie obywatelskich postaw wśród ludzi młodych, zapoznanie z lokalnymi tradycjami i narodowymi symbolami a także krzewienie tolerancji oraz szacunku. W ramach projektu wolontariusze wraz z Mi-

nistrami i Doradcami Kancelarii Prezydenta RP odwiedzili osiem szkół w małych miejscowościach.

Efektywność działań Programu, a dokładniej jego wolontariuszy przejawiała się także w wielu działaniach podejmowanych akcyjnie. Kilka nietypowych przedsięwzięć podejmowanych przez wolontariuszy Programu Projektor – wolontariat studencki to m.in.:

1. «Energia Nauki» – projekt, który miał na celu promowanie nauk ścisłych, w tym między innymi fizyki, informatyki oraz chemii. Zadaniem wolontariuszy były wizyty w placówkach edukacyjnych podczas których młodzież w ciekawy i praktyczny sposób przekazywali dość trudne treści uczniom.

2. «Studenci Dzieciom» – projekt skierowany do dzieci i młodzieży z terenów Polski dotkniętych powodzią. Wolontariusze poprzez realizację ciekawych projektów o różnorodnej tematyce okazywali wsparcie, dzięki czemu dzieci mogły choć na chwilę zapomnieć o trudnościach związanych z przykrymi konsekwencjami zaistniałych okoliczności.

3. «Młody Nobel» – akcja, która miała na celu połączenie nauki i przyjemną zabawą. W ramach podejmowanych działań organizowane były «Pikniki Naukowe» oraz «Projekty specjalistyczne» zachęcające dzieci i młodzież do nauki poprzez zabawę. Przykładem ciekawych zajęć są warsztaty kryminalistyczne, podczas których dzieci uczą się daktyloskopii – zbierania odcisków palców. W ramach akcji organizowane były także konkursy pobudzające uczniów do samodzielnego rozwoju.

4. «Alchemia» – celem projektu było zapoznanie dzieci i młodzieży ze środowiskiem laboratoryjnym w celu samodzielnego podejmowania doświadczeń. Działaniom często towarzyszyły widowiskowe pokazy i eksperymenty. Ujawniana podczas warsztatów pasja wolontariuszy była zachętą do poszerzania zasobu wiedzy w odniesieniu do tematów nauk ścisłych (Barwicka & Andrzejak, 2012, p. 178).

5. «Własność=Jasność» – był to projekt zrealizowany pod patronatem Ministra Skarbu Państwa. Jak sama nazwa wskazuje nadrzędnym celem była popularyzacja wiedzy dotyczącej własności prywatnej oraz prywatyzacji.

6. «W banku, w sejfie czy w skarpecie» – podczas realizacji tego projektu wolontariusze w interesujący sposób starali się przekazać uczniom w jaki sposób bezpiecznie zarządzać finansami. Działania te mogły być zrealizowane dzięki wsparciu finansowemu Fundacji Narodowego Banku Polskiego.

7. «IT for SHE» – Projektor – wolontariat studencki jest także częścią projektu realizowanego przez Fundację Edukacyjną Perspektywy. Składa się on z: programu mentoringowego w najlepszych firmach technologicznych; obozu tematycznego dla dziewczyn w IT Women in Tech Camp oraz kampanii wolontariackiej, która polega na promowaniu nauki programowania w szkołach z małych miejscowości. Do udziału w projekcie, realizowanego zarówno w roku 2017, jak i 2018, zaproszone były wolontariuszki studiujące informatykę bądź kierunek pokrewny, otwarte na przeżycie przygody.

Wspomaganie rozwoju wolontariuszy

Oprócz stworzenia wolontariuszom – studentom doskonałej płaszczyzny zbierania doświadczeń, wymiany wiedzy i zdolności poprzez realizację własnych projektów lub akcji tematycznych, realizatorzy Programu wprowadzają innowacyjne metody doszkalania i rozwoju. Od trzech lat organizowana jest inicjatywa Ambasadorzy Projektora. Jest ona skierowana do najbardziej aktywnych wolontariuszy, którzy wykazują potrzebę rozwoju własnych kompetencji. Jest to roczny program działań, rozwoju oraz wspólnej pracy, której celem jest rozwój wolontariuszy przy jednoczesnej promocji działalności edukacyjnej Programu. Cykl szkoleniowy obejmuje trzy 20-godzinne zjazdy szkoleniowe, podczas których Ambasadorzy rozwijają swoją wiedzę i umiejętności z wybranego obszaru. Uczestnictwo w szkoleniach jest bezpłatne, dodatkowo uczestnicy uzyskują materiały edukacyjne i promocyjne Programu, a także certyfikat po jego zakończeniu. Niewątpliwym atutem przystąpienia do Ambasadorów jest możliwość uzyskania wsparcia tutora, który umożliwia planowanie dalszego rozwoju własnej ścieżki zawodowej. Z uwagi na holistyczne podejście realizatorów Programu do zagadnienia rozwoju kompetencji, wyróżniający się wolontariusze mają możliwość otrzymania również książek tematycznych z wydawnictwa kooperującego. Kolejnym profitem dla uczestników inicjatywy szkoleniowej jest możliwość uzyskania rekomendacji do wyjazdu na zagraniczne praktyki, staże bądź projekty organizacji partnerskich. Ambitni wolontariusze, wytypowani przez opiekunów ścieżek, mają także szansę odbycia bezpłatnych praktyk w biurze Programu. Studenci predysponujący do funkcji Ambasadorów Programu mogą wybrać jedną z trzech ścieżek specjalizacyjnych:

1. Liderzy – ścieżka ta służy rozwojowi umiejętności leaderskich i elementów fundraisingu. Uczestnicy mają możliwość uzyskania dofinansowania i realizacji autorskich pomysłów w swoim regionie. Efektem wymiernym po zakończeniu szkolenia jest organizacja dwóch inicjatyw w ośrodku akademickim Ambasadora promujących Program wśród nowych wolontariuszy. Wsparcie merytoryczne osób wybierających ten rodzaj rozwoju jest zapewnione przez Fundację Szkoły Liderów PAFW.

2. Social media – zadaniem uczestników tej ścieżki jest współtworzenie contentu stron Projektora w social mediach. W trakcie szkolenia istnieje także możliwość udziału w branżowych targach i zewnętrznych szkoleniach specjalistycznych. Ukończenie szkolenia w ścieżce daje sposobność szerokiej promocji Programu, w tym konieczności zrealizowania dwóch wytworów z podkategorii: podcasty, vblogi bądź inne publikacje w social mediach. Do celów szkoleniowych Program angażuje najlepszych specjalistów w branży – firmę Socjomania, która przez cały cykl szkoleniowy oferuje wsparcie merytoryczne.

3. Trenerzy – celem realizowanego szkolenia tej ścieżki jest poszerzenie wiedzy oraz zdobycie kompetencji z zakresu m.in. prowadzenia zajęć dla dorosłych z tematyki edukacji nieformalnej, wolontariatu czy pracy z grupą. Uczestnicy ścieżki nabywają umiejętności do tego, aby w przyszłości stać się doskonałymi trenerami i szkoleniowcami. Efektem zrealizowanej ścieżki są przeprowadzone warsztaty przez

każdego z nowych trenerów na terenie całej Polski, skierowane głównie do studentów, potencjalnych wolontariuszy Programu. Podobnie jak w przypadku dwóch pozostałych ścieżek, trenerzy mogą liczyć na mentora, który zapewnia wsparcie merytoryczne, czyli Polskie Stowarzyszenie Pedagogów i Animatorów KLANZA.

Ponadto w miarę potrzeby organizowane są tematyczne webinaria, na których prowadzący w sposób on-line prezentuje określone treści. Tematem webinarium są zarówno kwestie organizacyjne, motywacyjne, jak i metodyczne.

Korzyści wynikające z aktywności w Programie

Uczestnictwo w wolontariacie w gruncie rzeczy pozbawione jest korzyści finansowych, wolontariusz za swoją pracę nie otrzymuje wynagrodzenia. Jednakże istnieją profity, dla których tego rodzaju przedsięwzięcie jak uczestnictwo w programie Projektor – wolontariat studencki jest podejmowane. Powołując się na doniesienia z badań B. Szluz (2012) przeprowadzone wśród 100 studentów Programu, można wskazać kilka ważnych dla wolontariuszy kwestii. Jak deklarowali respondenci najważniejsze jest zdobywanie doświadczenia, na które wskazało aż 87 % badanych. Istotny okazał się także czas spędzony w sposób pożyteczny (68 % odpowiedzi). Dla ponad połowy ankietowanych (59 %) działalność wolontariacka wpływa na zaspokojenie potrzeby poczucia własnej wartości a także umożliwia nawiązywanie znaczących, przydatnych kontaktów z innymi ludźmi. Co trzecia badana osoba ceniła sobie spędzanie wakacji bądź ferii całkowicie bezpłatnie w różnych miejscach Polski, a także traktuje podejmowane działania jako doświadczenie, którym wzbogaci swoje CV w staraniach o pracę zawodową. W zakresie nabywania umiejętności wolontariusze podkreślali możliwości atrakcyjnego spędzenia czasu wolnego (58 % wskazań); doskonalenie umiejętności interpersonalnych (56 %) a także kształtowanie umiejętności rozwiązywania różnorodnych problemów (50 %). Wskazane sprawności są niewątpliwie bardzo pożądane na współczesnym rynku pracy. To właśnie umiejętności w zakresie kompetencji miękkich często przesądzają o sukcesie kariery zawodowej młodych ludzi. Pozostałe profity w zakresie umiejętności dotyczyły swobodnego porozumiewania się z innymi osobami, ze szczególnym uwzględnieniem dzieci (49 %), cierpliwość i wyrozumiałość (43 %), umiejętność wyrażania siebie (25 %) oraz okazywania emocji (12 %). Wskazane kompetencje z pewnością nie wyczerpują wszystkich możliwych umiejętności kształtowanych podczas realizowania głównych zadań Programowych, czyli tworzenia oraz urzeczywistniania projektów w grupie dzieci i młodzieży z terenów wiejskich. Korzyści wynikające z działalności wolontariackiej, wypracowywane przez lata, uświadamiane są niekiedy dopiero po wkroczeniu na drogę zawodową.

Podsumowanie

Konkludując przedstawione powyżej treści, z całą pewnością można stwierdzić, iż Program Projektor – wolontariat studencki stanowi atrakcyjny przykład aktywności młodych ludzi. Z uwagi na stosowaną metodykę działań daje on szansę rozwoju kompetencji zarówno samym wolontariuszom, jak i uczestnikom ich projektów. Stanowi drogę do ich dalszego rozwoju. Prezentuje szeroki wachlarz moż-

liwości, przy jednoczesnym zachowaniu reguł i jasno określonych założeniach programowych. Daje swobodę działania, inspiruje przykładem doświadczonych wolontariuszy oraz stoi na straży ciągłego doskonalenia wprawionych wolontariuszy, dostosowujących swoje umiejętności do wymagającego zewnętrznego rynku komercyjnego. Należy podkreślać, iż udział w działaniach wolontariackich pozytywnie buduje karierę zawodową młodych ludzi. Znaczący problematyki podkreślają jednoznacznie, że «wolontariat nie jest punktem wyjścia do planowania kariery zawodowej, lecz jest karierą sam w sobie» (Dolińska, Grabowska, & Nahajowska, 2016, p. 58). Wydaje się być zatem istotne propagowanie i rozpowszechnianie wszelkich inicjatyw o charakterze działań wolontariackich.

References

- Barwicka, A., & Andrzejak, M.** (2012). Program «Projektor – wolontariat studencki» jako forma aktywności społeczności lokalnej [«Projector – student volunteering» program as a form of local community activity]. In A. Kola, K. Wasilewska-Ostrowska (Eds.), *Wolontariat szansą rozwoju społecznego. Rekomendacje dla pracy socjalnej – Volunteering as a chance for social development. Recommendations for social work* (pp. 175–181). Toruń: Wyd. Edukacyjne Akapit [in Polish].
- Braun, K.** (2012). *Wolontariat – młodzież – wychowanie [Volunteering – youth – education]*. Lublin: Wyd. KUL [in Polish].
- Cichoń, R.** (2009). Działalność wolontariacka jako jedna z form wsparcia organizacji pozarządowych w środowisku lokalnym [Volunteering as one of the forms of support for non-governmental organizations in the local environment]. In B. Matyjas (Ed.), *Wolontariat jako działanie prospołeczne w obszarze pomocy społecznej i pracy socjalnej – Volunteering as a pro-social activity in the area of social welfare and social work* (pp. 59–68). Kielce: Wszechnica Świętokrzyska [in Polish].
- Dolińska, A., Grabowska, M., & Nahajowska, N.** (2016). *Za darmo nie robię – wolontariat drogą do sukcesu. Raport z badań własnych [Don't do it for free – volunteering the path to success. Own research report]*. Wrocław: Wyd. Triada [in Polish].
- Esmond, J., & Dunlop, P.** (2004). *Developing the volunteer motivation inventory to assess the underlying motivation drives of volunteers in Western Australia*. Sydney: CLAN WA Inc.
- Marta, E., Pozii, M., & Marzana, D.** (2010). Volunteers and Ex-Volunteers: paths to civic engagement through volunteerism. *PSYKHE*, 19 (2), 5–17.
- Moroń, D.** (2009). *Wolontariat w trzecim sektorze. Prawo i praktyka [Volunteering in the third sector. Law and practice]*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski [in Polish].
- Pękowska, M.** (2009). Geneza działalności wolontariatu w Polsce [The genesis of volunteering in Poland]. In B. Matyjas (Ed.), *Wolontariat jako działanie prospołeczne w obszarze pomocy społecznej i pracy socjalnej – Volunteering as a pro-social activity in the area of social welfare and social work* (pp. 39–49). Kielce: Wszechnica Świętokrzyska [in Polish].
- Ruszevska, A., & Ruszewski, J.** (2008). *ABC wolontariatu. Poradnik [ABC volunteering. Guide]*. Suwałki: Pryzmat [in Polish].

- Sowiński, A.** (2005). W poszukiwaniu ideału osobowości wolontariusza [In search of the ideal of a volunteer's personality]. In B. Kromolicka (Ed.), *Wolontariat w obszarze humanistycznych wyzwań opiekuńczych – Volunteering in the area of humanistic care challenges* (pp. 93–105). Toruń: Akapit [in Polish].
- Szluz, B.** (2012). Wolontariat studentów – współczesne wyzwania [Student volunteering – contemporary challenges]. *Studia Socialia Cracoviensia*, 4, 163–181 [in Polish].
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie [Act of 24 April 2003 on public benefit and voluntary work]. (2010). *Dziennik Ustaw – Journal of Laws*, Nr 234. Poz. 1536. Art. 4.1 [in Polish].
- Zaluska, M., & Boczoń, J.** (1996). *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim [Non-governmental organizations in civil society]*. Warszawa: Wyd. Interart [in Polish].